

Ivan Illich

(1926–2002)

Ivan Illich az egyházat kritizáló, a Vatikánnal összetűzésbe kerülő római katolikus pap volt, de ugyanakkor tehetséges filozófus, történész és társadalomtudós, kiváló előadó, publicista, író és egyetemi oktató is. Nem volt a szó szoros értelmében vett pedagógus, de az iskolára, az oktatásra és a tanulás jelenségére vonatkozó rendhagyó nézetei hosszan tartó éles vitákat váltottak ki a pedagógusok társadalmában, a múlt század 70-es éveitől kezdődően.

Zsidó-katolikus családban született Ausztria fővárosában, Bécsben. Apja katolikus horvát nemzetiségű, anyja zsidó származású volt (aki azonban az evangélikus keresztény hitre tért). Bécsben a piaristák gimnáziumában járt. Édesanyja zsidó származása miatt azonban középiskolai tanulmányait már nem Bécsben, hanem az olaszországi Firenzében fejezhette be. Természettudományokra kitekintő egyetemi tanulmányait is a firenzei egyetemen kezdte el. Később teológiai és filozófiai tanulmányokat Rómában folytatott, a híres Gregoriana Pápai Egyetemen (Pontifica Università Gregoriana). Doktori tézisét történelemből védte meg a Salzburgi Egyetemen. 1951-ben szentelték pappá. A sokszínű családi háttérének köszönhetően anyanyelvi szinten németül, franciául és olaszul beszélt, később azonban több idegen nyelvet is megtanult, közöttük az ógörögöt és a latint, valamint a horvátot, az angolt, a portugált és a spanyolt. 1951-ben az Amerikai Egyesült Államokba ment, és egy hitközösségnél segédlelkészként dolgozott New Yorkban. 1956 és 1960 között Puerto Ricóban a Ponce-i Katolikus Egyetemen rektorhelyettesi tisztséget töltött be. Ebben a minőségében papok számára egy továbbképzési intézetet is alapított. 1960-ban visszatér New Yorkba, és lelkészi aktivitását feladva, a jezsuita orientációjú Fordham University-n vállal munkát. 1961-ben pedig Interkulturális Dokumentációs Központot (Center for Intercultural Documentation) alapít a mexikói Cuernavaca-ban, mely a harmadik világ országaira kitekintő segélyakciókban részt venni kívánó amerikai önkéntesek és misszionáriusok nyelvi-kulturális felkészítését tűzte ki célul.

Illich rövidebb-hosszabb ideig élt Európában, Afrikában, Ázsiában és Latin Amerikában is. Élete második felében sokat utazott, főleg az Egyesült Államokat, Mexikót és Németországot érintette, de előadóként a világ legkülönbözőbb régióiba eljutott. Gyakran publikált a világ jelentős kiadványaiban (Le Monde, The Guardian, The New York Review of Books stb.) Utolsó életéveiben többnyire Európában tevékenykedett (jóllehet fenntartotta tanári állását

a Pennsylvániai Állami Egyetemen is), és a brémai egyetemen vendég-professzor minőségben adott elő. Majd súlyosan megbetegedett, és mivel a gyógyszerek használatát nem fogadta el (hisz nem hitt az iparszerű gyógyítással elérhető egészség lehetőségében), a szükséges műtétet is elutasította (amivel az arcán kialakult és terebélyesedő rosszindulatú daganatot távolították volna el), 2002-ben a németországi Brémában, 76 éves korában meghalt.

A pedagógusi társadalomban leginkább egyik, radikális iskola- és oktatáskritikája miatt mondhatni a világ érdeklődését felkeltő, viszonylag kis terjedelmű (hét rövid fejezetet tartalmazó), de mindenképpen mehökkentő művének – a „Deschooling Society” (New York, Harper & Row Publishers Inc., 1971.) – című könyvének alapján vált világviszonylatban is ismertté (mely többek között a <http://www.preservenet.com/theory/Illich/Deschooling/intro.html> honlapon angol nyelven olvasható). Illich eredeti munkáját számos nyelvre lefordították, címét pedig a különböző fordításokban vagy „A társadalom iskolátlanítása”, vagy „Az iskolánélküli társadalom” formájában találjuk.

Kritikai elemzéseiben azonban nemcsak a pedagógiai valóságra tért ki, hanem a nyugati kapitalista társadalom számos intézményére és jelenségére, így például a művelődésre, az egészségügyi ellátásra, a közlekedésre, az egyházra, a technológiai fejlődésre, az energiára vagy az iparra is. E témákban írt könyvei is felkeltették a szakértők érdeklődését, és osztatlan sikert értek el. Illich mindig arra próbált rámutatni, hogy az állami intézmények miként fosztják meg az embereket emberségüktől, személyes önállóságuktól, hogyan generálják világmelemben az egyenlőtleniséget és a társadalmi polarizációt, hogyan nyomják el az egyének szabadságát, alkotó- és problémamegoldó képességét, vagy hogyan reprodukálják a szegénységet és a helytelen emberi kapcsolatokat. Úgy vélte, hogy a modern társadalmi intézmények folyamatos fejlődése, azok befolyásának és fontosságának fokozatos erősödése egy adott (optimális) szinten túl, egyszersmind ellentétes hatást vált ki. Ekképp az iskolák többnyire a butaságot, a kórházak a betegséget, a börtönök a gazemberséget, a segélyprogramok pedig a szegénységet fogják termelni és fenntartani. Szinte minden művében vehemensen elítélte a nyugati fogyasztói társadalmak által felszított ama illúziót, miszerint a fejlődés alapvetően és kizárólag a tudás gazdagodásán és a technika haladásán alapul.

A társadalom iskolátlanítására vonatkozó munkájában Illich kérelmelhetetlenül a nyilvános oktatást és az intézményesített tanulást ostromozza. Nem az iskolák egyszerű megreformálását követeli (mint annyi más gondolkodó), hanem egyedülállóan, egyszersmind azok gyökeres, szerkezeti és működési elemeik összességét érintő átalakítását, voltaképpen a kötelező oktatást gyakorló intézmények teljes felszámolását. Monopolhelyzetük, költségességük, alacsony hatékonyságuk, megosztó és osztályozó jellegük, illetve szelektivitásuk miatt az iskolát

mélységesen megveti. Kritikai diskurzusa és szenvedélyes elmarasztaló lendülete párját ritkítja. Az iskola (mint a „fogyasztói társadalom reprodukálásának orgánuma”) helyett egy messzemenően hajlékonyabb, többnyire informális és incidentális jellegű rendszer kifejlesztéséért száll síkra, amely a tudás kölcsönös cseréjének egész életen át tartó széles ívű hálózatát testesítené meg. Elképzelése tulajdonképpen egy falak nélküli iskolára, egyfajta nem-iskolára vonatkozik, amely a tanuláshoz és az ismereteknek egy roppant tág szférájú hálózatára vonatkozik. Ez a hálózat az egyének számára éppen annak lehetőségét biztosítaná, hogy minden egyes élethelyzetet tanulási helyzeté alakítsanak. Az a tény, hogy az iskola minden intellektuális és anyagi erőfeszítéseinek dacára, paradox módon, a tanulókat gyakran egyre ostobábbá teszi (mint ahogyan a korház a betegeket olykor még betegebbé), elnyomva kezdeményező hajlandóságukat, alkotóképességüket, autonómiájukat és a tanulás iránti természetes érdeklődésüket mindenekelőtt annak tudható be, hogy az iskola intézményesült és domináns hatalomra tett szert. Illich szerint az iskolarendszer alapjánál azt az illúziót találjuk, mely szerint a tanulás az esetek túlnyomó többségében a tanítás eredménye. A tapasztalatból azonban azt merítette, hogy tudásuk legnagyobb részét az emberek az iskolán kívül szerzik meg. Az iskola révén csupán olyan mértékben részesülnek tudásban, amilyenben az iskola (főleg a fejlett nyugati országban) az emberi élet egyre nagyobb részét kitevő börtönné vált. Nagy sikerű könyvének első fejezetében („Miért kell megszüntetni az iskolát” cím alatt) a következőket írja: „A tanulás legnagyobb része szándék nélkül, mintegy „önmagától” valósul meg, és legtöbbször a szándékos tanulás sem a programszerű oktatás eredménye. A normális gyermekek például anyanyelvüket teljesen maguktól tanulják meg, bár kétségkívül gyorsabban, ha szüleik figyelemmel kísérik őket. ...A legtöbb sokat és örömmel olvasó ember kezdetben úgy hiszi, hogy az iskolában tanult meg olvasni, ám erről az illúzióról többkevesebb vita után előbb-utóbb mindenki lemond”. Az oktatási szakértők nagy többsége ma sem tudja elfogadni azt a feltételezést, mely szerint a tudás nem annyira az iskolai oktatás, nem a programszerű és szervezett (sajátos kontextussal, szakértőkkel, tartalmakkal, mérési eszközökkel stb. rendelkező) instrukció közvetlen eredménye, hanem inkább a különböző élethelyzetekben (például munkavégzésben vagy szórakozásban) való részvétel és az implicit tanulás következménye. Illich szerint az iskola – formális szabályaiból, standardizált eredményeiből és hierarchikus szerveződéséből egyaránt fakadó – el nem fogadható működése azzal is összefügg, hogy az iskolai oktató, a tanár tulajdonképpen nem egyéb, mint ceremóniamesterként viselkedő ór, mint a szülőket, az államot és magát a Jóistent is helyettesítő moralista, és mint a tanulók személyes életébe erőszakosan beavatkozó terapeuta. Ilyen minőségeiben pedig, mint ahogyan az iskolakötelezettség szükségességét hirdető tisztviselő szerepében is,

a tanár teljesen felesleges. Könyvének harmadik, „A haladás ritualizálása” című fejezetében Illich a következőket írja: „A tanulás tulajdonképpen az az emberi tevékenység, amelynek a legkevésbé van szüksége a mások általi manipulálásra. A legtöbb tanulás nem a képzés eredménye”. A neves gondolkodó továbbá azt próbálta bizonyítani, hogy „az iskolákban, beleértve az egyetemeket, a legtöbb anyagi forrást arra használják föl, hogy korlátozott létszámú csoportok idejét és motivációját megvásárolva azokkal előre meghatározott feladatokat és problémákat oldassanak meg egy szinte rituálisan megszabott program vagy menetrend szerint”. Illich úgy vélte, hogy az iskola akár a tanítás és a tanulás tartalmának, akár intenzitásának folyamatos növelésével a tanulókat egyszerűen elnyomja és megfosztja mind személyes szabadságuktól, mind pedig a valódi tanulás lehetőségétől. Az iskola alapvető bűne azonban Illich szerint abban jelenítődik meg, hogy miatta sajnos nemcsak a nevelés és az oktatás, de az egész társadalmi valóság is iskolaivá (iskolaszerűvé, azaz mesterségesse) válik. Ugyanis a nevelés és az oktatás intézményesítése szükségszerűen vonja maga után a társadalom intézményesülését is. Ennek alapján logikailag szinte érvényesnek tűnik Illich ama feltételezése, miszerint az oktatási intézményrendszer felszámolásával a társadalom intézménytelenítését lehetne elérni.

Könyvének második, „Az iskola fenomenológiája” címet viselő fejezetében a következőket írja: „Paradoxonos az az állítás, mely szerint egy liberális társadalmat a korszerű iskolára lehet építeni. Ugyanis az egyéni szabadság fő biztosítékait aláássa az a bánásmód, ahogy az iskolában a tanár a tanulóit kezeli. Amennyiben az iskolai tanár személyében a bíró, az ideológus és az orvos szerepköre egybeolvad, a társadalom alapvető stílusa megromlik, éppen annak a folyamatnak a következtében, amelyben a tanulókat az életre kellene felkészíteni. Az a tanár, aki e három hatalmat összekapcsolva birtokolja, sokkal jobban megtöri a gyermekeket, mint azok a jogszabályok, amelyek valamely jogi vagy gazdasági kisebbségbe sorolják őket vagy korlátozzák gyülekezési és egyesülési szabadságukat”. Illich szerint az iskolai osztályterem eltávolítja a gyermekeket a kultúra mindennapi világától, és egy primitív, mágikus és szigorúan komoly környezetbe zárja őket. Az iskolának pedig nem volna szabad egy olyan enklávét teremtenie, amelyben a reális világ (társadalom) normái és szabályai egyszerűen felfüggesztődnek, és amelybe, mint egy megszentelt területre, vagy mint egy mágikus anyaméhbe, a tanulókat évek hosszú sorára bezárják (s csak az iskolai nap végén vagy a tanév befejeztével engednék ki), majd pedig a tanulmányok befejeztével a diszkriminációktól egyáltalán nem mentes növekedésselvű fogyasztói társadalomba kilökik. A ceremonialis és rituális iskolai életben olyan veszélyes rejtett curriculumot vélt felfedni, amitől a tanulókat még a legjobb tanárok sem képesek teljesen megvédeni. Azoknak a mítoszoknak az iskolai alakítását, amelyekről a fogyasztói és piacgazdaságra épülő társadalom függ (a

vég nélküli fogyasztás, az értékek mérése, az értékek előzetes becsomagolása és az önmagát gerjesztő haladás) egyszerűen nem lehet leállítani. Illich meggyőződéssel hitte, hogy iskolák nélkül nem létezne egyetemesen meghosszabbított gyermekkor, és az osztályterem nyomasztó légköre is eltűnne. „Hogyha nem létezne egy életkorhoz kötött és kötelező oktatási intézmény – írja –, akkor a gyermekkor megnyilatkozása és kitermelődése is megszűnne. A gazdag nemzetek gyermekei megszabadulnának romboló hatásától, a szegény nemzetek pedig nem kísérleteznének többet azzal, hogy rivalizálni próbáljanak a gazdagok gyermekességével”.

Egy másik érdekes Illich-féle felismerés arra vonatkozik, hogy a modern iskolarendszer éppen azt a hármast funkcióit tölti be, amely a jelentős egyházakra volt jellemző a történelem folyamán. Az iskolarendszer ugyanis részint a társadalom mítoszainak tárházaként jelentkezik, részint e mítoszok ellentmondásainak intézményesítőjeként, részint pedig annak a rituálénak a helyeként, amely elrejt, és nyilván újratelemeli a mítosz és a valóság közötti egyenlőtlenégeket. Logikailag szinte indokoltnak látszik az az Illich-i feltevés, mely szerint amennyiben az iskola kizárólag az oktatási szolgáltatások pusztá átadásának és átvételének egyszerű piacává válik, akkor erre az intézményre nem igazán van szükség. Ha iskolai oktatásuk ideje alatt a tanulók elfelejtik „tenni” a dolgukat, vagy nem akarnak már „önmaguk lenni”, ha lemondanak a saját (belső természetes) motivációkra épülő tanulásról, ha elveszítik kezdeményező szellemüket, ha csak azt fogják majd értékelni, amit valaki már megtett vagy megtehetne, akkor tényleg feltehető a kérdés: miért és mire is jó az iskola? Ivan Illich az iskolában egy olyan új Világegyházat vélte megtalálni, amelynek alapvető szerepe elleplezni a társadalom tagjai előtt a ragyogó szociális elvek és a konkrét, olykor fájdalmas társadalmi valóság közötti különbségeket. Mindezeket túl úgy gondolta, hogy az iskola folyamatosan fogja kínálni a korlátlan lehetőségeket a törvényes tékozlásra mindaddig, míg nem ismerik fel romboló voltát. Megkérdőjelezte még az olyan (szinte mindenki számára érvényesnek látszó) feltevéseket is, mint például: „A gyermekeknek az iskolában van a helyük”; „A gyermekek tanulnak az iskolában”; „A gyermekeknek szükségük van az iskolai oktatásra”; „A gyermekeket csak az iskolában lehet optimálisan tanítani” stb. Szerinte egy általánosan elfogadott bölcsesség egyszerűen azt hirdeti, hogy a gyermekeknek szükségük van az iskolára. „Azonban e bölcsesség – vélekedik Illich – maga is az iskola terméke, ugyanis a józan ész azt diktálja, hogy csak gyermekeket lehet az iskolában tanítani. Ezért arra van szükség, hogy az emberi lényeket a gyermekkor kategóriájának segítségével elkülönítsük. Ugyanis kizárólag eme elkülönítés révén lehet a gyermekeket az iskolai tanár hatalma alá rendelni.

Miért van szükség iskolára – teszi fel a kérdést Illich –, ha a világon élő emberek mintegy fele sose tette be a lábát iskolába? E kérdés kapcsán sanyarú

humorral azt is megjegyzi, hogy az iskolába be nem kerülők meg vannak fosztva attól a kiváltságtól, hogy kibukjanak az iskolából. Az érdekes viszont az, hogy az iskolába be nem lépők is épp oly jól megtanulják az iskola fő üzenetét, nevezetesen azt, hogy az iskolára szükség van, hogy egyre hosszabb ideig tartó iskolázást kell megvalósítani, illetve hogy egyre több és több iskolára van igény. Az iskola intézményét bíráló gondolkodó szerint a társadalomban a demagóg elitek manipulációs fogások révén általános vágyat keltenek életre az iskola iránt, és végül mindenkivel elfogadtatják azt a hamis krédót, hogy üdvözülni csak az iskola révén lehet. Illich szerint az egyház legalább egy esélyt adott az embereknek a megbánásra haláluk óráján, az iskola viszont egyszerűen otthagya őket azzal a hamis várakozással és reménnyel, hogy unokáiknak majd jobb életük lesz. Mindezekhez azt is hozzá teszi, hogy ez a furcsa várakozás is sajnos többnyire az iskola által tanítottakból táplálkozik.

Ivan Illich felfogásában az iskola – éppen antidemokratikus finanszírozásából kifolyólag – végső soron nem kevesebb, mint a haladás akadály. Olyan bürokratikus intézmény, amely a kimeneti eredmények függvényében túl sokba kerül, és amely mintegy kierőszakolja a diplomának (mint adott szociális szerep felvállalásához szükséges útlevélnék) megszerzésére vonatkozó intézményes (szinte gyár jellegű) erőfeszítéseket. Az iskola olyan intézmény, amely csupán munkalehetőséget teremt az iskolai tanárok számára, függetlenül azonban attól, hogy a tanulók mit tanulnak tőlük. Ugyanakkor elfogadhatatlannak kell tartani, hogy az iskola indoktrináló hatására az iskolázottak nagy többsége rendszerint feltétel nélkül elfogadja, sőt normálisnak tartja az iskola működésének alapot nyújtó társadalmi szerkezeteket és azok működését (bármennyire igazságtalan is az). Az iskola finanszírozására (szinte feleslegesen) elköltött tömérdek pénzt Illich szerint más területekre és fontosabb dolgokra kellene elkölteni. Sajnálattal állapítja azonban meg, hogy az oktatásra előirányzott közpénzek legnagyobb részének az elköltése mindig az iskolai intézmények előjoga. Az eredeti gondolkodású társadalomtudós úgy vélte, hogy az iskolák megszüntetésével véget lehetne vetni a csecsemőkkel, a felnőttekkel és az idősökkel szembeni diszkriminációnak, fel lehetne számolni az igazságtalanságokat, nem kevesebb, mint a társadalom hanyatlását lehetne lefékezni. Véleménye szerint azonban ez nem következhet be mindaddig, míg a humanitást színlelő felnőtt társadalom és a valóságot meghamisító iskolai környezet kettősége fenn fog állni.

Ivan Illich az alapelemeiben vadul letámadott, élesen kritizált, és végül elvetett iskola helyébe nem igazán tudott egy jobb oktatási struktúrát teremteni, nem volt képes érvényes alternatívákat, előnyösebb stratégiákat, ténylegesen alkalmazható hiteles javaslatokat kidolgozni, noha számos kísérletet tett arra. Kivétel talán itt a tanulás folyamata, hisz annak vonatkozásában több értékes gondolatot is előterjesztett. Például úgy látta, hogy a tanulás, illetőleg a tanulási

hálózatok elősegítésére az új modern technológiákat kell alkalmazni, és úgy ítélte meg, hogy a tanulás minden esetben valamely jellegzetes emberi tevékenységnek a komponense, illetőleg egyfajta mellékhatása. Az iskola alternatívájának hiánya eszmerendszerében többek között arra is visszavezethető, hogy meglátásait általában nem támasztotta alá kutatási eredményekkel. A társadalom iskolátlánításának első részében fejt ki azt a nem igazán megragadható elméletet, melynek megfelelően „az iskola legradikálisabb alternatívája egy olyan egyetemes hálózat vagy szolgáltatás lenne, amely minden egyes embernek ugyanannyi esélyt adna ahhoz, hogy pillanatnyi problémáit megossza olyanokkal, akiket ugyanaz a probléma motivál”, és amelyben mindenki úgy tanárként, mint tanulóként lenne jelen. Könnyen belátható, hogy a tanulásnak térben és időben kitágított, felszabadított és széles körű hálózatára való (az élethosszig tartó tanulás eszméjének csíráját magában hordó) elgondolása – noha ma közvetlenül az internet lehetőségeire és az e-learning egyre terjeszkedő jelenségére utal – mégis szinte megfoghatatlan és alkalmazhatatlan. Szükségesnek tartjuk e helyen megjegyezni azonban, hogy napjainkban a korszerű technológiai eszközök felhasználásával történő iskolafejlesztési törekvések egyáltalán nem óhajtják az iskola felszámolását, hanem annak oktatási és képzési lehetőségei gazdagítását (jóllehet olykor ma is feltűnnek az Illich felfogásához hasonló olyan megítélések, amelyek szerint, ha nem sikerül az iskola hatékonyságát számottevő mértékben növelni, akkor azt meg kellene szüntetni, vagy a tanulásnak az új digitális, információs és kommunikációs technológia révén kibontakozó formája egyszersmind feleslegessé teszi az iskola intézményét). Bebizonyosodott az is, hogy az otthoni, a konyhai, a kávéházi, a korházi, az irodai és más tanulási színtereket is magában foglaló képzési hálózat nem igazán mutatkozott járható útnak, hogy az önkéntességen és az egyéni szabadságon alapuló képzési rendszer nem tudna saját lábán megállni. Nem mutatkozott lehetségesnek az egyéni élethelyzetek összességének tanulási szituációkká való átalakítása, vagy a társadalom legkülönbözőbb intézményeinek pedagógiai erőforrásokkal való felvértezése sem. A világméretű nevelési hálózatokra, a szabad iskolázásra, a tanulni akaróknak mindenféle oktatási eszközökkel való ellátására, a saját álláspontjukat a közvéleménnyel ismertetni óhajtók körére vagy a mindenki számára elérhető és mindenki által történő nevelésre vonatkozó szokatlan elgondolásai is ma már vagy feledésbe merültek, vagy az új évezred kihívásainak megfelelően gyökeresen átalakított és teljesen újraértékelt formában nyilvánulnak meg.

Végezetül azt mondhatjuk, hogy az iskola intézményére vagy a tanulás és az oktatás jelenségére vonatkozó nem mindennapi, döbbenetes és provokatív eszméivel (ugyanakkor bonyolult, szenvedélyes, nemegyszer ellentmondásos, de mindenképpen karizmatikus személyiségével) széles körű nemzetközi népszerűséget vívott ki magának. Számos kifogása és megfontolása még napjaink

pedagógusát is elgondolkodtatja (jóllehet ma már egyre kevesebben hivatkoznak sokkoló nézeteire, és azoknak egyre inkább csak neveléstörténeti értéke kerül előtérbe). Illich vitathatatlan érdeme azonban, egyrészt, hogy felismerte a fogyasztói társadalom egyes zavarait és az iskolai intézmény, illetve az oktatási rendszer számos sajgó gyenge pontját (például kontraproduktivitását, azaz magasztos szándéka, valamint deklarált ígéretei és megvalósult konkrét eredményei között fennálló mély diszkrepanciát), hogy rádöbbsent a modern emberi közösségek viszonylatában is az együttélés és az egymásrautaltság tényére, valamint az együttműködés fontosságára (illetve az idevágó viselkedési formák fejlesztésének társadalmi jelentőségére), másrészt, hogy folyamatosan és lelkesen kereste azokat az oktatási formákat, amelyekkel az elavult és nem megfelelő módon működő (gyakorta deklarált céljainak ellentmondó eredményeket produkáló) iskola intézményét helyettesíteni lehetne. Úgy véljük nem az ő hibája, hogy nem találta meg azokat, és egyáltalán nincs kizárva, hogy az elkövetkezőkben majd mások fogják megtalálni az iskolánál emberségesebb, demokratikusabb, gazdaságosabb, igazságosabb és hatékonyabb, tökéletes esélyegyenlőséget biztosító, mind az egyén érdekeit, mind a társadalom követelményeit sikeresebben szem előtt tartó oktatási formákat.